

એલિગન્સ

સપ્ટેમ્બર 2009નો અદ્ભુત રવિવાર હતો એ...

સેંટ ઝેવિયર્સ ચર્ચની પાછળના લીલાછમ પ્રાંગણમાં આવેલો સ્ટુડિયો
એ દિવસે એમના આગમનને લીધે વધારે પ્રકાશિત લાગી રહ્યો હતો...
ભાદરવાની બળબળતી બપોર ક્યારેય આટલી શીતળ નહોતી લાગી...
ચોતરફ પથરાયેલી નીરવ શાંતિ વચ્ચે પક્ષીઓનો મીઠો કોલાહલ
મારી પ્રતીક્ષાને વધુ સંગીન બનાવી રહ્યો હતો...

...અને એ ક્ષણ આવી...

શાંત સરોવરના કાંઠે, ઘેઘૂર વૃક્ષના છાંયે પાંગરેલું મનગમતું એકાંત
કોઈ એક વાદળછાયી બપોરે કેટલું સમૃદ્ધ લાગી શકે...
- બસ, એવા અને એટલા જ સમૃદ્ધ અને સ્વસ્થ દેખાતા
જાધર વાલેસ, પ્રગટ થયા મારા કેમેરા સામે...

લગભગ 6 ફૂટ ઊંચો, એકવડિયો પણ ટટ્ટાર દેહ...
જાણે, હમણાં જ નાહીને બહાર નીકળ્યા હોય તેવી તાજગી ચહેરા પર...
અને લેન્સની આરપાર નિહાળતી સ્વસ્થ તેજસ્વી આંખો...
... નર્મી વહાલનું ભાષાંતર કરતી રહી.

એમની શારીરિક ઊંચાઈ જાણે એમની આધ્યાત્મિક ઊંચાઈને પ્રગટ કરતી રહી;
એને કેમેરામાં કેમ સમાવવી!

જાધર વાલેસ,

આમ તો મૂળ સ્પેનના...

સુ.દ. શૈલીમાં કહીએ તો, એ જેટલા પેનના એટલા કોઈના નહીં!

એક નિતાંત સુંદર વ્યક્તિત્વ!

યુરોપિયન કવિ વર્ડઝવર્થે ક્યાંક લખેલું,

‘A presence that disturbs me with the joy of elevated thoughts’

જાધર વાલેસની ઉપસ્થિતિ કંઈક આ પ્રકારની છે...

એ એમના શબ્દો દ્વારા સતત વૈચારિક ખલેલ પહોંચાડ્યા કરે, જે આપણને ગમે પણ ખરી!

રવિશંકર મહારાજે કહેલું કે જે માણસ પાઈ ન બચાવતો હોય તે રૂપિયો બચાવી નહીં શકે. જાધર વાલેસ ક્યાંય શબ્દોનો વ્યય ન કરે. આ બાબતમાં તેઓ ગાંધીજી જેવા છે. તેમની શૈલીમાં સૂત્રાત્મકતા છે, કહો કે મંગલ સૂત્રાત્મકતા છે.

એમના લેખનનું ધ્યેય યુવાપેઢીના સંસ્કારઘડતર અને ચરિત્રનિર્માણનું છે, ને છતાંય એ લખાણ મૈત્રીપૂર્ણ હિતગોષ્ઠિ પ્રકારનું વર્તાય છે. એમાં ફાધર વાલેસ જાણે એક વા' લેશરી તરીકે યુવાનોને એમની વાત મૃદુતાથી સમજાવતા રહ્યા હોય છે. એમણે ભલે ઉદબોધક શૈલી અપનાવી, પરંતુ એમનું દષ્ટિબિંદુ હંમેશાં વિધેયાત્મક તથા જીવનને ઊર્ધ્વમાર્ગે લઈ જનારું રહ્યું છે.

ફાધર વાલેસને ૧૯૬૬માં 'કુમાર સુવર્ણ ચંદ્રક' એનાયત થયો, ૧૯૬૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો 'શ્રી અરવિંદ સુવર્ણ ચંદ્રક' અને ૧૯૭૮માં તેમને ગુજરાત સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' મળ્યો હતો. આ બહુમાન મેળવનાર તેઓ સૌપ્રથમ વિદેશી હતા. સંસ્કૃતિ અને લોકોને ઓળખવાના તેમના સ્થાનિક પ્રવાસો માટે તેમને ૧૯૯૫માં 'આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર એવોર્ડ ફોર યુનિવર્સલ હાર્મની' પુરસ્કાર મળ્યો હતો. મુંબઈના જૈન સમુદાય સાથેની તેમની મિત્રતા માટે તેમને 'માનદ જૈન' તરીકેનું બહુમાન મળ્યું ઉપરાંત સંતોકબા પુરસ્કારથી પણ સન્માનિત થયા. ઇ.સ. ૨૦૨૧માં ફાધર વાલેસને તેમના સાહિત્ય અને શિક્ષણમાં યોગદાન માટે ભારતના ચોથા સર્વોચ્ચ નાગરિક પુરસ્કાર પદ્મશ્રી (મરણોત્તર) વડે સન્માનિત કરવામાં આવ્યા.

એમને સાંભળવા કે વાંચવા એ એક લાહાવો છે.

ટૂંકાં અને દીર્ઘજીવી વાક્યો એમની લાક્ષણિકતા છે.

એમની સૂત્રાત્મક શૈલી ક્યાંય ઉપદેશાત્મક બનીને કઠતી નથી.

ધર્મ અને આત્મીયતા એ એમના જીવનનું અને કલમનું કેન્દ્રબિંદુ જણાય છે.

પણ આ ધર્મ તે માનવધર્મ!

એમની નજરમાં કૃષ્ણ અને કાઈસ્ટ અલગ નથી!!

તેઓ આપણી ભાષા વાંચીને કે લખીને નહીં, પણ બોલીને, સાંભળીને પામ્યા છે.

એટલે એમનાં લખાણો એક પ્રકારના 'પોતીકા સાંનિધ્ય'નો અહેસાસ કરાવે છે.

તેઓ પોતે જ નોંધે છે, 'મારાં લખાણોમાં મારા પ્રાણ છે.

અને મારા અંગૂઠાની છાપ પણ તેમાં છે...'

ફાધરને કશુંય ઉછીનું પોસાય જ નહીં! અનુભવની બહારનું કશું જ નહીં...

અને એમના અપાર વિષયવૈવિધ્ય પર તેમની મૌલિકમુદ્રા સહજપણે ઉપસી રહે છે...

એમની કલમમાંથી જે શાહી આવે છે તેમાં જીવનનો ઘબકાર છે...

મનુષ્ય અને પરમેશ્વર પ્રત્યેની પ્રીતિ છે...

શ્રદ્ધા અને આત્મીયતાનો સૂર છે...

એમની આંખોએ કૃષ્ણની મુરલીના સૂર સાંભળ્યા છે...

બસ, એ આંખોનો બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ અનુવાદ આ સાથે આપના માટે...

એમની હયાતીના હસ્તાક્ષર...

www.sanjayvaidya.in

મારી વાત

એલિગાન્સ

મારું પહેલું પુસ્તક 'સદાચાર'. એ મેં કેવી રીતે લખ્યું એ હું અહીંયાં કહું. મારે એક ભારે પરીક્ષા આપવાની હતી. એ માટે વર્ગો પૂરા થયા પછી પણ બે પૂરા મહિના એ પરીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે ફાળવવામાં આવતા હવે મને આખો વિષય બરાબર આવડતો હતો. વળી 'પરીક્ષા' માટે મને વિદ્યાર્થી તરીકે તેમ જ શિક્ષક તરીકે હંમેશાં તિરસ્કાર રહ્યો છે. એટલે એ બે મહિનાનો ઉપયોગ એક સારા કામ માટે કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. અને મારા જીવનનું પહેલું પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ કર્યો.

પુસ્તક લખવાની પાછળ મારો વિચાર કંઈક એવો હતો કે કોલેજના મારા વર્ગમાં મારે તો ગણિત ભણાવવાનું આવશે, અને એ માટે મારી પૂરી તૈયારી અને દિલની હોંશ છે, પરંતુ વર્ગ સિવાય સાચો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની સાથે સંપર્ક રાખે અને અભ્યાસની વાતો સાથે જીવનની વાતો પણ કરે ને એમાં મદદરૂપ થવા પ્રયત્ન કરે. તો એ ભાવિ અને અત્યારથી વહાલા વિદ્યાર્થીઓને ખબર પડે કે આ ગણિતના શિક્ષકને એમના પરિણામ સિવાય એમના જીવનમાં પણ રસ છે. માટે હું એક નાનકડું પુસ્તક લખું, એમના હાથમાં મૂકું, ને એમાં એમના પ્રશ્નો, એટલે કે કુટુંબના પ્રશ્નો, સમાજના પ્રશ્નો, દેશના અને જીવનના પ્રશ્નો, કોઈ જાગૃત યુવાનને વિચાર કરતો કરી મૂકે એવા પ્રશ્નો લઈને હું એમની ચર્ચા કરું અને મારી ઓરડીના

- અને મારા દિલનાં - દ્વાર એવા અંગત વ્યવહાર માટે ખુલ્લાં છે એ જણાવું. બે મહિનામાં મેં એ પૂરું કર્યું પછી ગુપ્ત ગુનાના સંતોષ સાથે હું પરીક્ષામાં બેઠો. ફર્સ્ટ ક્લાસ આવ્યો. બીજે વર્ષે અમદાવાદ આવીને મેં કોલેજમાં ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. મારા પુસ્તકના પ્રકાશનની વાત આવી. મારું નામ સાવ અજાણ્યું હતું. પણ પુસ્તકમાં કંઈક માલ છે જ એમ હું માનતો હતો એટલે વાંધો નહીં આવે એમ મને લાગતું હતું. એક પ્રકાશક ભાઈની પાસે જઈને મેં વાત કરી, કે જેનું નામ મેં 'સદાચાર' રાખેલું એવા પુસ્તકની હસ્તપ્રત મેં એમના હાથમાં મૂકી એમણે શીર્ષક વાચ્યું: 'સદાચાર' શબ્દનો કટાક્ષથી ઉચ્ચાર કર્યો અને કહ્યું 'સદાચાર'? આ વાંચે કોણ? અને પુસ્તક ટેબલ પર પછાડ્યું. પુસ્તક પ્રકાશન માટેના મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. છેવટે મેં સ્પેન દેશમાં રહેતા મારાં પૂ. બાને પત્ર લખીને એમની મદદ માંગી. એમણે તરત જરૂરી પૈસા મોકલ્યા અને મારું પહેલું પુસ્તક છપાયું. એની કિંમત રાખી હતી - ૭૫ પૈસા!

પુસ્તક મને વિદ્યાર્થીઓની વધુ ને વધુ નજીક લાવવાનું પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યું હતું. એ રીતે મને ટૂંકા સમયમાં બહુ ઉપયોગી બની ગયું. એક દિવસ કોઈ સામાજિક પ્રસંગમાં કોઈએ મને શ્રી બચુભાઈ રાવતની ઓળખાણ કરાવી. તેઓ પ્રતિષ્ઠિત માસિક 'કુમાર'ના પ્રતિષ્ઠિત તંત્રી હતા.

વાતો કરતાં કરતાં એમણે મને 'કુમાર' માટે કોઈ લેખ લખી આપવા કહ્યું. થોડા દિવસ પછી લેખ પણ મોકલ્યો તે 'કુમાર'ના અંકમાં કવિતા પછી પહેલે પાને છપાયો. મારા ઉપર વાયકોના પત્રો આવવા લાગ્યા. પછી તો શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી, કે જે 'લોકમિલાપ' નામના માસિકના તંત્રી હતા, જેમાં મહિને મહિને અન્ય સામયિકોમાં આવેલા ચુંદા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા, એમણે પોતાના માસિકમાં મારો 'કુમાર'વાળો લેખ છાપવા પરવાનગી માંગી અને કહ્યું કે : 'સામાન્ય રીતે હું મારા માસિકમાં લેખો લઉં છું એ ટૂંકાવીને લઉં છું પરંતુ આપનો લેખ તો એક પણ શબ્દ કાઢ્યા વગર જ છાપવાનો છું.' આમ મારી લેખમાળા 'કુમાર'માં પણ ચાલી અને 'લોકમિલાપ'માં પણ ચાલી. પછી મારા લેખનકાર્યમાં બીજી એક અગત્યની મજલ આવી. એક દિવસ અગ્રગણ્ય દૈનિક 'ગુજરાત સમાચાર'ના તંત્રી શ્રી શાંતિલાલ શાહનો ફોન આવ્યો મને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી. હું એમના કાર્યાલય પહોંચ્યો. એમણે મને સીધું કહ્યું: 'ગુજરાત સમાચાર'ની રવિવારની પૂર્તિ છે. એમાં તમે દર અઠવાડિયે એક લેખ લખો એવી મારી વિનંતી છે. 'કુમાર'માં લખો છો એવું! અને રીતસરનું શીર્ષક બાંધીને મેં દર રવિવારે લખવાનું શરૂ કર્યું. શ્રેણીનું મથાળું હતું- 'નવી પેઢીને'.

'નવી પેઢી' કટારે મારા માટે અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં લોકહૃદયનાં દ્વાર ખોલ્યાં. રવિવારની પૂર્તિના છેલ્લા પાના પર આઠેઆઠ કોલમ રોકીને મારો લેખ આવતો. 'કુમાર'વાળા

લેખોનો સંગ્રહ મારા બીજા પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયો. - 'વ્યક્તિઘડતર'.

જ્યારે 'ગુજરાત સમાચાર'ના લેખોમાંથી 'નવી પેઢીને - તરુણાશ્રમ' પુસ્તક જન્મ્યું. એ ક્રમ વર્ષો સુધી ચાલ્યો, અને એ રીતે દર વર્ષે મારા ત્રણ ચાર નવાં પુસ્તકો પણ છપાતાં. સ્વતંત્ર રીતે પણ હું બીજાં સળંગ પુસ્તકો લખતો એ જુદાં. એ પછીના ગાળામાં યુનિવર્સિટી માટે ગણિતના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ Pure Mathematics અને Applied Mathematicsના અનુવાદ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. જે 'કેવળ ગણિત' તથા 'વિશિષ્ટ ગણિત' એવાં ભારતીય સંસ્કૃતિને માન્ય હોય એવાં નામે પ્રગટ થયાં. આને મારા લેખનકાર્યનું એક સીમાચિહ્ન ગણું છું. ભાષાંતર ક્ષેત્રે હજુ મારા બીજા એક કાર્યનો ઉલ્લેખ મારે કરવો રહ્યો. ખ્રિસ્તી દેવળોમાં રોજ બોલાતી પ્રાચીન પ્રાર્થના છે જે સૈકાઓ સુધી લેટિન ભાષામાં જ બોલાતી, પરંતુ આખરે વર્તમાનકાળમાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં એ બોલવાની છૂટ મળી ત્યારે ગુજરાતીમાં એનું ભાષાંતર કરવાનું કાર્ય પણ મને સોંપવામાં આવ્યું આજે આખા ગુજરાતમાં ખ્રિસ્તી દેવળોમાં શ્રદ્ધાળુ લોકો એ પ્રાર્થના રોજ બોલે છે. પણ અત્યારે કોઈને ખબર નથી અને યાદ પણ નથી કે એ ભાષાંતર મારું છે છતાં એનો મને સંતોષ અને ગર્વ છે. જ્યારે જ્યારે ભગવાનને એ પ્રાર્થના થાય ત્યારે ત્યારે એમાં મારો સ્પર્શ છે એ કંઈ ઓછાં પુણ્ય કહેવાય!

એ વર્ષોમાં વર્ગમાં અને વાતચીતમાં મારો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં પણ અને અંગ્રેજીમાં પણ

ચાલતો હતો. એટલે સહજ રીતે એક પશ્ચિમી અને એક પૂર્વની એવી બે પ્રતિનિધિ ભાષાઓનાં લક્ષણો, વિશિષ્ટતાઓ, સરખાપણા અને જુદાપણાનું મંથન હું મારા મનમાં ચલાવવા લાગ્યો. એ સંદર્ભમાં મેં ભાષા-મનોવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, તર્કો ચલાવ્યા, વિપુલ નોંધ લીધી અને ધીરે ધીરે ભાષા અને સંસ્કૃતિના ગાઢ સંબંધ વિશે મારું અંગત સંશોધન પણ આગળ વધ્યું. મારે મન વાત એટલી મહત્ત્વની લાગી કે સમય કાઢીને હું એ ક્ષેત્રમાં પ્રખ્યાત એવી અમેરિકાની જ્યોર્જટાઉન યુનિવર્સિટીમાં ગયો અને ત્રણ મહિના સુધી ત્યાં રહીને ભારતના નિષ્ણાત પ્રાધ્યાપક ડૉ. શાલિગ્રામ શુક્લના હાથ નીચે આ વિષયનો શિસ્તબદ્ધ અભ્યાસ કર્યો.

આ પ્રયત્નોના ફળસ્વરૂપે છેવટે મારું વિશિષ્ટ મહત્ત્વાકાંક્ષી પુસ્તક 'શબ્દલોક' ૧૯૮૮માં બહાર પડ્યું. મને એમ હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં મારા વિચાર, અનુભવ, અભ્યાસ અને મંથનનો નિયોડ એમાં છે. એ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં મારું વિશેષ યોગદાન છે. મેં જિંદગીમાં કદીયે કર્યું નહોતું એવું આ પુસ્તક વખતે કર્યું. એટલે કે પુસ્તકનો રીતસર વિમોચનવિધિ સમારંભ ગોઠવ્યો, સભા બોલાવી. એમાં શ્રી ઉમાશંકર જોશી, શ્રી યશવંત શુક્લ, શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણી, શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરી જેવા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો બોલ્યા. મેં એ પુસ્તકની પાછળનાં મારાં વિચારો, મહેનત, આશા, મમતા હતાં એ દિલના ઉમળકાની સાથે કહ્યાં, અને મારું એ માનીતું પુસ્તક ગુજરાતના વાચકવર્ગના

હાથમાં મૂક્યું. એમાં મારા લેખક તરીકેના જીવનમાં સૌથી કરુણ બનાવ બન્યો. એ પુસ્તક નિષ્ફળ ગયું. અગાઉનાં મારાં બધાં પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિ તો પ્રકાશનના પહેલા વર્ષની અંદર જ ખપી જતી અને બીજી આવૃત્તિ તરત કરવી પડતી હતી. તો આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ એક દાયકાથી વધુ સમય વીત્યા પછી પણ હજુ ચાલે છે, એટલે કે ચાલતી નથી! એ પુસ્તક વેચાયું નહીં એટલે વંચાયું નહીં. આમ, એની સાથે ગુજરાત સાથેની મારી રોમાંચક પ્રેમકથાનું છેલ્લું પ્રકરણ લખાયું!

એ જ અરસામાં એક તદ્દન નવું ક્ષેત્ર મારી આગળ અણધારી રીતે ખુલ્લું થયું. હું અત્યાર સુધી લખતો આવ્યો હતો તે ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ લખતો હતો. અંગ્રેજી ભાષા પણ મને ઠીક આવડે. અને સ્પેનિશ તો મારી માતૃભાષા જ રહી. તોય જાહેર લખાણોમાં મેં ત્યાર સુધી ગુજરાતીનો જ ઉપયોગ કરેલો. એક તો, મારો સ્વભાવ પૂર્ણતાનો અને વફાદારીનો રહ્યો. ગુજરાતી ભાષા સાથે મારી સગાઈ હતી, એમાં બીજી ભાષાનું સેવન કરું તો વ્યભિચાર જ થાય એવી ધૂન હતી. અને બીજું, અંગ્રેજીમાં નવા અને જુદા વાચકો મળશે અને મારાં પુસ્તકો એમને કદાચ પસંદ ન પડે એવી શંકા હતી. આ બે કારણથી હું અંગ્રેજીમાં લખવાનું ટાળતો આવ્યો હતો. હા, વર્ષોથી 'ગુજરાત સાહિત્ય પ્રકાશ'ના સંચાલક શ્રી ફાધર ડેલ રીઓની આગ્રહી વિનંતી હતી કે હું અંગ્રેજીમાં કોઈ પુસ્તક લખું. છેવટે એક જ પુસ્તક લખીને એમને સંતોષ આપવાના હેતુથી - મેં હા પાડી. અને

મારું પહેલું અંગ્રેજી પુસ્તક 'Living Together' બહાર પડ્યું. કમનસીબે એ ખૂબ સફળ થયું. એટલે થોડા સમય સુધી આનાકાની કરીને બીજું પુસ્તક - અને આખરે ઘણાં બધાં - લખ્યા વગર મારો છૂટકો થયો નહીં. એ બધાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મારાં ગુજરાતી પુસ્તકોથી જુદાં હતાં. વાચકવર્ગ જુદો એટલે મારા વ્યક્તિત્વનું બીજું પાસું એમાં વ્યક્ત થયું એ લાભ મને મળ્યો. પછી એક મજાની ઘટના બની. એક દિવસ ટપાલમાં પરદેશથી એક સ્પેનિશ પ્રકાશકનો પત્ર આવ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે, 'તમારું અંગ્રેજી પુસ્તક Living Together અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે, તો સ્પેનિશ ભાષામાં એનું ભાષાંતર અને પ્રકાશન કરવા માટે આપની રજા માંગીએ છીએ.' મેં જવાબમાં લખ્યું: 'પ્રકાશન આપ જરૂર કરી શકો, પરંતુ મારા પુસ્તકનું ભાષાંતર હું જ કરીશ. સ્પેનિશ મારી માતૃભાષા છે.' એ રીતે છેવટે વર્ષોના ચક્રે અને જીવનના ન્યાયે મારી અસલ ભાષામાં જ મારું પહેલું પુસ્તક બહાર પડ્યું.

હવે સ્પેનિશ ભાષા ફક્ત યુરોપમાં સ્પેન દેશમાં ચાલે છે એવું નથી. હકીકતમાં સ્પેનિશ ભાષા દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકાના વીસ જેટલા જુદા જુદા દેશોમાં માતૃભાષા જ છે. ભાષા એક, એટલે મારાં સ્પેનિશ પુસ્તકો સ્પેનથી દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકાના એ બધા દેશોમાં જવા લાગ્યાં. જ્યાં પુસ્તકો જાય ત્યાંથી પત્રો પણ આવે અને છેવટે ત્યાં જવાનાં આમંત્રણો પણ આવવા લાગ્યાં. એ અરસામાં કોલેજમાં ભણાવવાના કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થવાનો મારો વારો આવ્યો હતો, એટલે સમયની

પણ છૂટ હતી. એ નવા નવા દેશો જોવાની અને એ નવી નવી સંસ્કૃતિઓ વિશે જાણવાની ઇંતેજારી થઈ, થોડા સમયમાં એ નવી અને જુદી દુનિયાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હું લેતો થયો. એક ભવમાં ત્રણ ભવ - યુરોપનો, ભારતનો, લેટિન અમેરિકાનો - જાણે ભેગાં થયા ન હોય! મારું જીવન ખરેખર ભર્યું ભર્યું રહ્યું અને હું ધન્ય થઈ ગયો.

એ કૃતજ્ઞતાની લાગણી સાથે હું મારા ગુજરાતી લેખનકાર્યનો સાર મારા પ્રિય વાચકોના હાથમાં હવે મૂકું છું. આ પુસ્તક માટે યુવા તસવીરકાર સંજય વૈદ્યે મારા વડાલા અમદાવાદમાં, મારી કર્મભૂમિ એવી સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના પટાંગણમાં વિશેષ તસવીરો તેના જાદુઈ કેમેરામાં કેદ કરી છે. મને ગમી છે. સંજય શિષ્ટ સંપાદક પણ છે. આ સંગ્રહમાં મારા સમસ્ત ગુજરાતી લેખનકાર્યનો નિષ્કર્ષ આવે છે. અને એની તૈયારી કરતી વખતે એ મારી આંખ સામે - પ્રત્યક્ષ જોઈને મને ઊંડા સંતોષની લાગણી થઈ છે.

એક વાર મારા એક જાહેર પ્રવચન પછી એક વાચક બહેન મારી પાસે આવી અને પોતાનું નામ પણ કહ્યા વગર ખૂબ લાગણી અને આગ્રહ સાથે કહેવા લાગી: 'જ્ઞાધર, મહેરબાની કરીને હા પાડો, હું કહું એ સાચું જ છે એમ તમે પોતે જરૂરથી કહેજો. જ્ઞાધર, એ સાચું છે ને? ચોક્કસ મને હા પાડો. તમારાં બધાં જ પુસ્તકો તમે ફક્ત મારી એકલી માટે જ લખ્યાં છે, નહીં!'

હા, મારા પ્રિય વાચક, ફક્ત તમારા માટે જ જુઓ, હવે તમારા હાથમાં છે!

ગણ-પતિ

આપણે શબ્દો બોલતાં બોલતાં એમનો અર્થ ભૂલી જઈએ છીએ. તહેવારો ઊજવતાં ઊજવતાં એમનો સંદેશ ચૂકી જઈએ છીએ. જોકે એના નામથી જ એ આપણને યાદ દેવરાવે છે, એના ઉચ્ચારથી જ એના મૂળ ભાવનું સ્મરણ કરાવે છે.

ગણપતિની ઉપાસનામાં કેટલા જુદા જુદા ખ્યાલો ને ભાવો ઉત્પન્ન થયા છે! તે વિઘ્નહર્તા છે,

તે મૂષક ઉપર (જીવન કરડી જાનાર કાળ ઉપર) સવારી કરે છે એટલે મોક્ષદાતા છે, તે વ્યાસજીના લહિયા એટલે જ્ઞાનના દેવતા છે, તે કોઈ પણ કાર્યમાં શુભ આરંભ ('શ્રી ગણેશ') કરાવનાર અને પૂજામાં મહાદેવ અને વિષ્ણુનો ભેદ ટાળનાર છે, તે સિદ્ધિ, બુદ્ધિ અને પુષ્ટિના પતિ છે એટલે લગ્નને શુભ ને સફળ બનાવનાર છે. ખૂબ સુંદર ભાવો. અત્યંત મંગળ મૂર્તિ.

પૌરાણિક પરંપરાઓ ને ભક્તોની ભાવનાએ શ્રીગણેશની પાસે એ બધાં કામ કરાવ્યાં. માનવીની ગરજ તો પાર વિનાની જ છે, માટે એની અરજીઓ એક ઉપર બીજી આવ્યા જ કરતી. ને એની ભીડ ભાંગવા એ વિઘ્નહર્તા ને મંગલકર્તા શ્રીગણેશની ભાવના મદદે આવતી.

પણ એ બધા ખ્યાલો ને ભાવોની વચ્ચે મૂળ વાત વિસારે ન પાડીએ. ગણપતિ તે ગણનો પતિ. જૂથનો નાયક. સમૂહનો નેતા. ગણપતિનો તહેવાર સૌથી પ્રથમ તો ગણના પતિનો તહેવાર છે, માટે એકતાનો તહેવાર છે, સંપનો તહેવાર છે, ગણનો જ તહેવાર છે. એમાં એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

પૂજા ને ભક્તિ આપણે સામાન્યતઃ વ્યક્તિગત રીતે કરીએ એ જરૂરી છે; પણ સમષ્ટિ તરીકે કરીએ, કુટુંબ ને સમૂહ ને સમાજ તરીકે પણ કરીએ એ એટલું જ આવશ્યક છે. ને એમ કરવાથી એ કુટુંબ અને એ સમાજ અને એ રાષ્ટ્ર ખરેખર સંગઠિત થશે.

હું ભગવાનની પૂજા કરું છું. આંખ બંધ કરીને કરું છું, મારું ભાન ભૂલીને કરું છું ને એમાં એકલીન થાઉં છું, એની સાથે એકરૂપ થાઉં છું. ઉત્તમ, પણ

હવે હું જરા આંખ ઉઘાડું અને મારી બાજુમાં બીજો ભક્ત બેઠો છે એનો ખ્યાલ કરું અને એ પણ મારા એ જ ભગવાનની સાથે અદ્વૈત અનુભવતો હશે એનું અનુમાન કાઢું એટલે હું પણ એની સાથે ને એ પણ મારી સાથે એટલે બંને એકબીજા સાથે એકરૂપ થઈ રહ્યા છીએ ને! અને પૂજામાં એક થયા પછી જીવનમાં પણ એક થઈશું ને સંપથી રહીશું : એમાં ભક્તિની સાર્થકતા હશે.

બીજાઓના ખ્યાલ વિના ભગવાનની સાચી પૂજા ન થાય. ગણના ભાવ વિના ગણપતિને પ્રસન્ન કરી ન શકાય. અને આજે તો એ સમૂહનો ખ્યાલ, એ સમાજનું કલ્યાણ, એ દેશની પ્રગતિ ધર્મનાં ને જીવનનાં ઉચ્ચતમ મૂલ્યો બની ગયાં છે. માટે આજે ગણપતિની ઉપાસનાને વિશેષ અવકાશ છે. ગણના પતિ પ્રત્યેની નિષ્ઠાથી ગણનું સંગઠન મજબૂત થશે ને કુટુંબ અને સમાજ ને દેશનું ભલું થશે.

હા, અને ત્યારે ખરેખર નવા જીવનનો શુભ આરંભ થશે, ઉન્નતિના માર્ગમાં આવતાં તમામ વિઘ્નો દૂર થઈ જશે, કાળ ઉપર માનવીનો વિજય થશે, લગ્ન મંગળ ને સફળ થશે, સાચી વિદ્યા મળશે, મોક્ષ મળશે, નવા યુગના શ્રીગણેશ થશે.

સ્વસ્તિક

ઘરને આંગણે સાથિયો છે.
માંગલ્યનું પ્રતીક છે.
આશીર્વાદનો સંકેત છે.
સ્વસ્તિકની સંજ્ઞા છે.

જે ઘર ઉપર એ શુભ સંજ્ઞા છે એમાં વિશેષ અર્થમાં ને વિશેષ શક્તિથી ભગવાનનો વાસ હોય છે, અને તેથી વિશેષ ભાવ ને માન સાથે એમાં પ્રવેશ કરવો ઘટે. ઈશ્વરના સાંનિધ્યનું ચિહ્ન છે.

સ્વસ્તિક નાનો છે પણ વિશાળ છે. આંગણાના લીંપણ ઉપર દોરાય છે પણ આખા વિશ્વને આવરી લે છે, વામનનો અવતાર છે પણ સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે. સ્વસ્તિકમાં રક્ષણ છે, પાલનશક્તિ છે, અભયમુદ્રા છે, કારણ કે એની એ ચાર સૂક્ષ્મ રેખાઓમાં ભગવાનનો સાંકેતિક સાક્ષાત્કાર છે.

ભગવાન બધે છે. પોતાના ચાર હાથ (સ્વસ્તિકના ચાર ભુજ) લંબાવીને, વિસ્તારીને તે આખી દુનિયાને આવરી લે છે. આપણું જીવન આંબી લે છે, બાંધી લે છે, પોતાની તરફ ખેંચી લે છે – અને એ ધન્ય આલિંગનમાં આપણું શાશ્વત કલ્યાણ સર્જી આપે છે.

સ્વસ્તિકના નાભિબિંદુમાં દિશાઓની અંતિમ સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે.

Ediciones San Alberto s.r.l.

શ્રેષ્ઠતા

એલિગાન્સ

‘ચાલશે’ જેવો ઘાતક શબ્દ આપણા શબ્દકોશમાં બીજો નથી.

વાંચવો હતો તો આખો અભ્યાસક્રમ. પણ સારો એવો ભાગ વાંચ્યા પછી લાગ્યું કે બાકીનો નહીં કરીએ તોયે ખાસ વાંધો નહીં આવે, એટલે ‘ચાલશે’ કહીને અધૂરી તૈયારીએ પરીક્ષામાં બેઠો.

કરવાનો હતો વિજ્ઞાનનો ચોક્કસ પ્રયોગ. પણ છેલ્લા દશાંશમાં ખાસો ફરક હોવા છતાં નવેસરથી કામ ફરીથી શરૂ કરતાં આળસ આવી. એટલે ‘ચાલશે’ બબડીને પ્રયોગપોથી પર અધ્યાપકની સહી લીધી.

રમવાનું હતું હરીફાઈની છેલ્લી રમતમાં. અઠવાડિયાં સુધી રોજ સૌએ આવી મહાવરો કરવાનું નક્કી કરેલું. પણ એક આવે ત્યારે બીજો ન આવે. અંતે ‘ચાલશે’નો મંત્ર ભણીને સીધા મેદાનમાં ઊતર્યા.

અને આગળ જતાં, નોકરીધંધે ચડતાં વેપારીની દુકાનમાં હલકો માલ આવ્યો હોય ત્યારે ‘ચાલશે’ કરીને એ ઘરાકોને ધકેલી દેવાય. ઉદ્યોગપતિના કારખાનામાં કુશળ કારીગરો ન હોય ત્યારે પણ ‘ચાલશે’ કહીને બજારમાં ખામીવાળાં નંગ મુકાય; એન્જિનિયરની ગણતરી ચોક્કસ ન હોય ત્યારે ‘ચાલશે’ને પરિણામે સડક વાંકીચૂકી દોરાય, ને પુલ નદીને ભેટવા ક્યારે ઝૂકી પડે એ કહેવાય નહીં

એવો બંધાય. આમ, સાચું પણ નહીં ને સાવ ખોટું પણ નહીં, સ્વીકાર્ય પણ નહીં કે એકદમ અસ્વીકાર્ય પણ નહીં, કેટલું ચાલશે એ કહેવાય નહીં. પણ કંઈક ‘ચાલશે’ તો ખરું, એ રીતે ઘરનો વ્યવહાર અને ઑફિસનું કામકાજ, બેંકનો હિસાબ ને મિલની કામગીરી, બજારનો વેપાર ને વર્ગનો અભ્યાસ ચાલે છે; અને અંગત જીવન તથા સમાજતંત્ર ખોરવાઈ જાય છે.

‘ચાલશે’નો અભિશાપ આપણને ચોંટ્યો છે.

જો આ એક જ શબ્દ આપણા શબ્દકોશમાંથી – અને આપણાં હાડકાંમાંથી કાયમ માટે નાબૂદ કરીએ તો એક ઝપાટે આપણું અંગત તેમ જ સામાજિક જીવન સુધરી જાય.

વ્યક્તિના બંધારણમાં એવી ક્યાશ નહીં પાલવે.

જીવનઘડતરમાં એવી ઢીલાશ નહીં પરવડે.

યુવાન હૃદયમાં એવી કૃપણતા નહીં શોભે.

ઇટાલીના મિલાનો શહેરમાં વિશ્વવિખ્યાત દેવાલય બાંધતી વખતે કેટલીક મૂર્તિઓ એવી ઊંચી ને ભિડાતી જગ્યાએ મૂકવાની હતી કે કોઈની નજર ત્યાં સુધી ન જ પહોંચી શકે, તોપણ શિલ્પકાર પોતાના કામમાં લીન થઈને એક એક રેખામાં ને મરોડમાં પોતાની કલા ઠાલવી મૂર્તિઓ કોતરતો

હતો. એક મિત્રે એ જોઈને ટીકા કરી : ‘આ મૂર્તિ પર કોઈની નજર સરખીયે પડવાની નથી, તો પછી એની પાછળ આટલી બધી મહેનત કેમ ઉઠાવો છો? જેમતેમ કરીને ઝટ પતાવી દેશો તો ત્યાં તો ચાલશે.’ શિલ્પીએ મૂર્તિમાંથી આંખો ઊંચી કર્યા વગર જવાબ આપ્યો : ‘મારી કૃતિ છે એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ, પછી ભલે કોઈ એ જુએ કે ન જુએ. હું તો જોઉં છું, અને કોઈ નહીં તો ભગવાન તો જોશે જ ને?’

‘મારી કૃતિ છે એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ’ એ કલાકારનો આદર્શલેખ છે અને જીવનઘડતરનો અગ્રસિદ્ધાંત છે. મારે હાથે કાચું કામ નહીં શોભે. મારા જીવનમાં ઢીલું કામ નહીં ચાલે. મારી મર્યાદાઓ તો છે જ પણ એમાં રહીને મારાથી જેટલું સારામાં સારું કામ થઈ શકે એટલું હંમેશા વ્યવહારમાં ઉત્તરવાનો મારો આગ્રહ રહેશે: મારું કામ છે એટલે મારા પ્રમાણમાં ઉત્તમ જ હોય.

યુવાન માઈકલ ઍંજેલોની કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ ચોરાઈ અને બીજાના નામે વેચાઈ ત્યારે એને ખૂબ લાગી આવ્યું અને જે મૂર્તિ પોતે ઘડી રહ્યા હતા એના ઉપર જ મોટા અક્ષરોથી પોતાનું નામ કોતરી દીધું. પણ એ ઉપાય બેહુદો લાગતાં એમણે મનસૂબો કર્યો કે મારી એક-એક કૃતિ હવે પછી એવી થશે કે તે જોતાંવેંત એ માઈકલ ઍંજેલોની જ છે એની સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ જશે. સ્થૂળ અક્ષરોથી નહીં પણ મારો પ્રાણ મારી દરેક મૂર્તિમાં રેડીને હું તે મારી કૃતિ તરીકે ઓળખાવીશ. અને ખરેખર, આજના કલાનિષ્ણાતો પણ માઈકલ ઍંજેલોની એક-એક

મૂર્તિમાં ને એક-એક ચિત્રમાં એમની આવી છાપ પારખી શકે છે.

મારા જીવનઘડતરમાં, મારા અંતરના ચિત્રમાં પણ એવી છાપ ને એવી કારીગરી જોઈએ. ‘કોપીરાઈટ’ના કાયદાને જોરે નહીં, પણ મારા આત્માના પ્રભાવથી મારું કામ ને મારું જીવન ખરેખર મારાં જ છે એ હું સિદ્ધ કરી દઈશ; મારી સહી ન હોય તોયે કાગળ મારો છે એમ વાંચનારને થાય એવી રીતે હું લખીશ. ભજનની છેલ્લી કડીમાં ‘ભણે નરસૈંયો’ ન આવે તોય ભજન નરસૈંયાનું જ છે એવી રીતે મારું જીવનકાવ્ય હું રચીશ.

‘કેટલું’ કામ કરો છો એ નહીં, પણ ‘કેવી રીતે’ કામ કરો છો એ મુદ્દાની વાત છે.

કામની ‘વિપુલતા’ નહીં પણ ‘શ્રેષ્ઠતા’ સાધવાનો આદેશ છે.

શ્રેષ્ઠની ઉપાસના એ કલામાં, વિજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં જીવનમાં વિજય અપાવનાર મંત્ર છે.

લોકો મારું કામ જુએ કે ન જુએ, તેની કદર કરે કે ન કરે, મને શાબાશી આપે કે ન આપે, તોય હું સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને મારી શક્તિના ઉચ્ચતમ ધોરણ મુજબ મારું એ કામ કરતો રહીશ; પરીક્ષા હોય કે ન હોય તોયે હું સરખી રીતે વાંચીશ; કસોટીના ગુણ છેલ્લા પરિણામ માટે ગણાય કે ન ગણાય તોયે હું સરખી રીતે કાળજીથી લખીશ; ક્રિકેટમેચ ટ્રોફી માટેની હોય કે ખાલી ‘મૈત્રીરમત’ હોય તોય હું સરખા ઉત્સાહથી રમીશ. સ્થૂળ

વળતરની આશા નહીં, પણ મારા લાયક કામ કર્યાનો આત્મસંતોષ એ મારું પ્રેરકબળ હશે. મનના આ વલણને કલાકારો 'કલા ખાતર કલા', દાર્શનિકો 'કર્તવ્યબુદ્ધિ', ને ધર્મગુરુઓ 'નિષ્કામ કર્મ' કહે છે: પણ છે તો જુદી જુદી પરિભાષામાં એક જ સિદ્ધાંતનાં ભાષાંતર : કામને અર્થે જ કરેલું ઉત્તમ કોટિનું કામ.

પૂજામાં દેવમૂર્તિને ચોખા ચડાવે છે એ ચોખાના દાણા અખંડ, અણિશુદ્ધ, અક્ષત હોવા ઘટે, સૌ

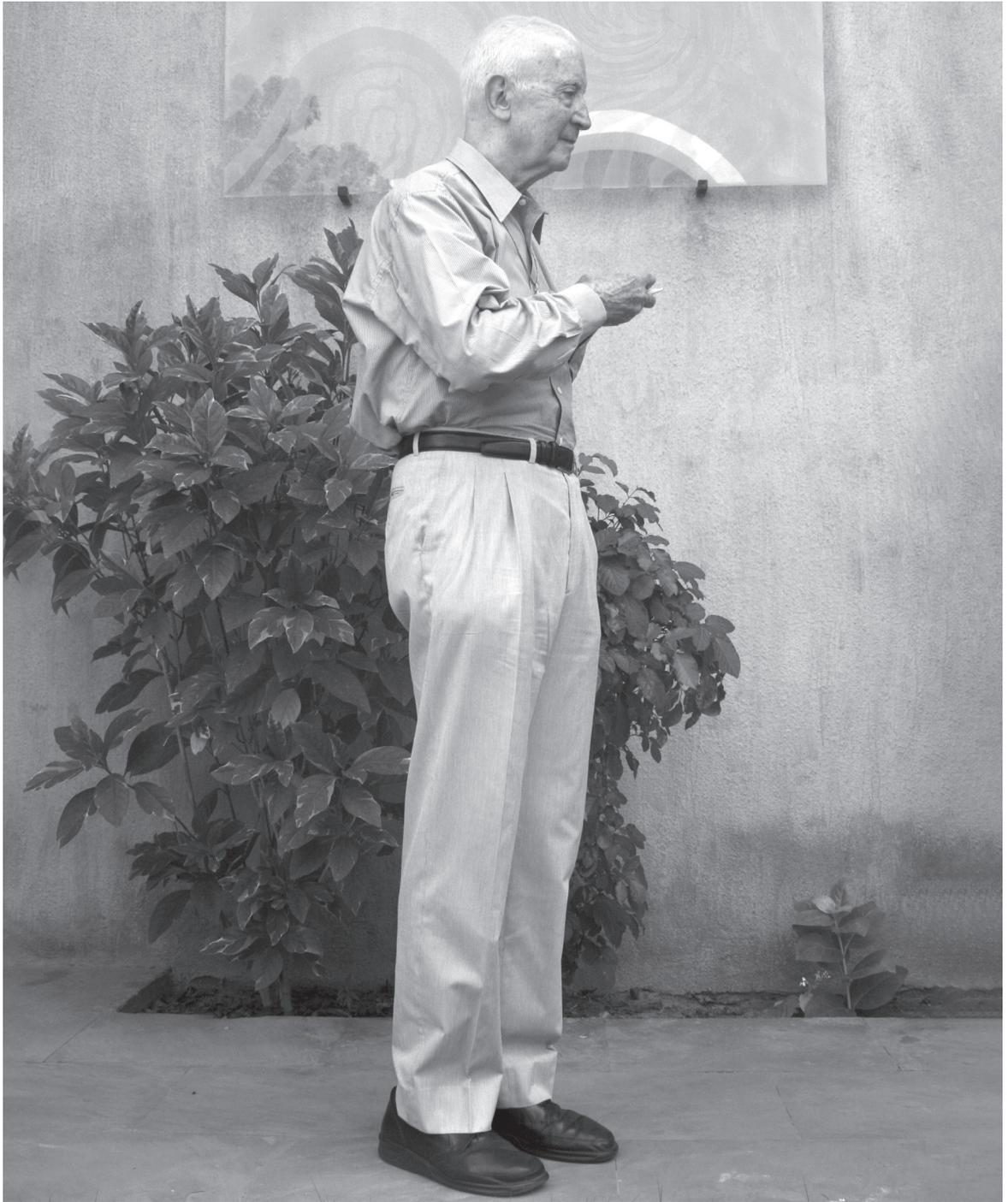
સારા દાણા ભેગો એક તૂટેલો હોય તો 'ચાલશે' (ફરી પાછો એ અપશુકનિયાળ શબ્દ!) એમ માને તે સાચો પૂજારી નથી.

આપણું જીવન પણ એક યજ્ઞ છે; દિવસે દિવસે, દાણે દાણે હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા અંતર્યામીના ચરણની આગળ આપણું એક-એક કાર્ય આપણે અર્પણ કરતા જઈએ છીએ. એવું એકેએક કાર્ય વિશુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ, અક્ષત રાખવાનો જેને દિલથી આગ્રહ ન હોય તે સાચો જીવનપૂજારી નથી.

અભિગાન્ટ

પ્રાર્થના એટલે મિલન. અને તેથી એ ફક્ત આપણા પ્રયત્નથી સર્જઈ ન શકે. પ્રાર્થના એ આપણા ગજાની વાત નથી, આપણી બુદ્ધિનો કસબ નથી, ખાલી આત્મબળનું પરિણામ નથી. એ કૃપાનો વિષય છે, અનુગ્રહનું વરદાન છે માટે પ્રાર્થનામાં આવીએ છીએ તે કૃતજ્ઞ ભાવે આવીએ છીએ. મહાન કૃપા મળી છે એના ભાન સાથે આવીએ છીએ. એ ભાવનામાં સફળ પ્રાર્થનાનું બીજ છે.

ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય

એલિગાન્સ

મારી એક લંડનની મુલાકાત દરમિયાન હું એક વાર એક ગુજરાતી મિત્રને ઘેર એની સાથે વાતચીત કરતો હતો. અમે બંને ગુજરાતીમાં વાતો કરતા હતા. તેમાં મિત્રનો મોટો દીકરો આવ્યો, કંઈક કહેવા ગયો પણ અમને ગુજરાતીમાં વાત કરતા જોઈને એ જરા ઊભો રહ્યો, મોં ઉપર અણગમો બતાવ્યો, પછી મારી હાજરીમાં જ પોતાના બાપને અંગ્રેજીમાં કહ્યું : ‘જાધરની સાથે શું કામ ગુજરાતીમાં બોલો છો? એમને અંગ્રેજી આવડે છે.’ અને ગુસ્સાથી પીઠ ફેરવીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજા ઘરમાં અમે બધાં બહાર જવા માટે તૈયાર થતાં હતાં. ક્યાંક ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ હતો. છોકરાઓ તો તૈયાર થયા હતા. પછી એમની મમ્મી આવી. એણે એક સુંદર સાડી પહેરેલી હતી. મોટો છોકરો એની પાસે ગયો અને લાડ અને ફરિયાદના મિશ્ર અવાજે બોલ્યો : ‘મમ્મી, સાડી ન પહેરે તો ન ચાલે? તું સાડી પહેરે એ મને બિલકુલ ગમતું નથી. જરા ડ્રેસ બદલી આવને!’ મમ્મીએ એને પંપાળ્યો અને મારી તરફ દુઃખદ નજરે જોયું. સાડી તો ન બદલી.

ત્રીજા એક ઘરમાં બહેનોનું મિલન હતું એની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી કરવાની હતી. મેં સૂચવ્યું કે ‘અસત્યો માંહેથી પ્રાર્થના સૌ બોલીએ, ને એ માટે સભામાં ઘણી છોકરીઓ-યુવતીઓ હતી તો એમાંથી કોઈ બોલે અને બીજાં બધાં ઝીલીએ. પણ

યુવાન લોકોમાં કોઈને એ પ્રાર્થના મોઢે ન હતી. સંકોચ તો ન હતો, પણ આવડતી જ ન હતી, પછી બોલે શી રીતે? છેવટે એક મોટી બહેને શરૂ કરી અને અમે બધાંએ ઉપાડી.

ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિખ્યાત છે, અને દુનિયાના શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થના-સંગ્રહોમાં એનું અગ્રસ્થાન છે. ગુજરાતની કોઈ પણ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આજે પણ મોઢે છે જ અને વિનાસંકોચે એ બોલી શકે, પણ પરદેશની એ ગુજરાતી બાળાઓને એ આવડતી ન હતી. બોલાવીએ તો બોલે, પણ પોતાની મેળે ન બોલે.

પરદેશના ગુજરાતીઓના આમંત્રણથી તેઓ વસે છે એવા અનેક દેશમાં હું ગયો છું. એમની જોડે રહ્યો છું, ચર્ચાઓ કરી છે, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. એમને સીધી વાત કરવાની હજુ સુધી મારી હિંમત ચાલતી ન હતી. મને બોલાવે, બધી સગવડ કરી આપે, ઉત્તમ આતિથ્ય કરે, એટલે હું સૌને સારું સારું લગાડીને બોલતો અને ગુજરાતીને ટકાવવા જે કંઈ પ્રયત્ન કરે તે ખૂબ વખાણતો : જરૂર ઘરમાં નાના છોકરાઓની જોડે ગુજરાતી બોલો, સ્કૂલમાં એનો અભ્યાસ દાખલ કરાવી શકો તો કરાવો, અને ન બની શકે તો સ્કૂલના સમય પછી સ્કૂલના મકાનમાં ભણાવો; દેશથી ગુજરાતી માસિકો

મંગાવો, ગુજરાતીમાં પ્રવચનો ગોઠવો, ગુજરાતી ગીતો ગાઓ; એ રીતે જરૂર ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ સાચવી શકશો અને એના લાભ તમને મળતા રહેશે. હવે હિંમત આવી ગઈ છે એટલે સીધું કહું છું : આ બધું સારું છે, પણ નકામું છે. એટલે કે એથી ગુજરાતી તમારે ત્યાં ટકવાનું નથી ને એનું ગૌરવ સચવાવાનું નથી ને એના લાભ મળવાના નથી. ખોટી ભ્રમણા ન સેવો. ગુજરાતી તમારાં ઘરોમાંથી જાય જ છે. બહુ બહુ તો એક-બે પેઢી થોડું રહેશે. બે પેઢી પછી નામનિશાન નહીં. એ હકીકત છે એ જાણવી જોઈએ અને કહેવી જોઈએ. ખોટું આશ્વાસન આપવા એકબીજાને સારું લગાડવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જ છે.

હમણાં પરદેશ જઈ આવેલા એક આત્મીય ગુજરાતી સાક્ષરની સાથે વાતચીત થતી હતી એમાં આ વાત નીકળી. તેઓ ભારપૂર્વક કહેતા: ‘પરદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓએ જેમ તેમ કરીને ગુજરાતીનું જ્ઞાન ચાલુ રાખવું પડશે; નહીં તો એ લોકો નરસિંહ-મીરાંને, અરે સુન્દરમ્ રાજેન્દ્ર-મકરંદને કેવી રીતે વાંચશે?’ મેં ધીરેથી કહ્યું : ‘વાંચતા જ નથી. અને મીરાં, નરસિંહ વિશે તો હજીય જાણે, પણ સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર, મકરંદ વિશે પરદેશમાં જન્મેલા ગુજરાતી યુવાનોને પૂછો તો એમનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નહીં હોય. પછી વાંચવાની વાત ક્યાં રહી!’

કોઈ કહેશે કે ભાષા જાય તો ભલે જાય. એમાં શું? ને અંગ્રેજી ક્યાં ખોટી ભાષા છે કે બીજીની જરૂર પડે! ગુજરાતી જાય તો ભલે જાય, ચલાવી લઈએ.

ભાષા જાય એનું દુઃખ છે, પણ ભાષા જાય ત્યારે એનું બીજું અને મોટું દુઃખ અને ચિંતા છે કે ભાષા જાય ત્યારે એકલી નહીં જાય. ભાષા જાય, માતૃભાષા જાય, દેશની, કુટુંબની અને બાપદાદાઓની ભાષા એ કુટુંબના સભ્યોમાંથી જાય, એની આવડત જાય, એની સમજણ જાય, એનો ઉપયોગ જાય ત્યારે એની સાથે મૂળ દેશની સાથેનો સંપર્ક જાય, વારસાગત સંસ્કૃતિ સાથેના સંપર્ક જાય, સંસ્કારો જાય, મૂળિયાં જાય, ઈતિહાસનો, ભૂતકાળનો અને હૃદયનો એક કટકો જાય. એ મોટી ખોટ છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજીની સાથે એવી તો સંકળાયેલી છે કે એક જાય તો બીજી જાય. ભાષા એ સંસ્કૃતિનું તટસ્થ વાહન માત્ર નથી; એની સાથે ઓતપ્રોત છે, વણાયેલી છે, એક થયેલી છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આર્ય ભાષાઓમાં જ ટકે. એક પ્રયોગ કરવો હોય તો ‘ગીતાજીનાં સ્થિતપ્રજ્ઞ લક્ષણો’ લઈને એનું અંગ્રેજ ભાષાંતર વાંચો. બોલો, તમારું દિલ એમાં બેઠું? ભક્તિ જામી? ધ્યાન લાગ્યું? સ્થિતપ્રજ્ઞ લક્ષણો તમે ગુજરાતીમાં બોલો (અને સંસ્કૃત આવડે તો સંસ્કૃતમાં) ત્યારે દિલમાં અનેરો આનંદ, શાંતિ, સાત્ત્વિકતાનો અનુભવ કરો છો. અંગ્રેજીમાં વાંચો ત્યારે એવું કશું લાગતું નથી.

ભાષાનો પ્રભાવ છે. ભાષાનું જોર છે. તે જે સંસ્કૃતિમાંથી આવી છે એની સાથે એકરૂપ થયેલી હોય છે, માટે એ જો જાય તો એના સંસ્કારો પણ ઘસડીને લઈ જાય. ભાષા ઊપડે તો પોતાનો સામાન લઈને ઊપડે; અને ભાષાનો સામાન એટલે સંસ્કૃતિ.

ગુજરાતી ભાષા જાય તો ભારતીય સંસ્કૃતિને પણ સાથે લઈ જાય. એ કંઈ ઓછું જોખમ નથી.

મારી મૂળ વાત ફરી એક વાર સ્પષ્ટ કહું. તમે પરદેશમાં ન જાઓ એમ હું નથી કહેતો, ન રહો એમ પણ નથી કહેતો. તમારી ઈચ્છા હશે તો જરૂર જશો અને જરૂર રહેશે પણ જશો તો પૂરો વિચાર કરીને જશો, રહેશે તો પૂરો વિચાર કરીને રહેશો. શું મળે અને શું જાય, શો લાભ થાય છે અને શું નુકસાન થાય છે, શાની આશા છે, અને શાનો ચોક્કસ ભારે મોટો ભોગ છે એ બરાબર જોજો. જમા ખાતે ઠીક રકમ છે, પણ ગયા ખાતે કંઈ ઓછી રકમ નથી. બંને પક્ષ બરાબર તપાસજો, પછી જવું હોય તો જરૂર જજો. પણ આંખો બંધ કરીને તો નહીં જાઓ. બીજાઓના અનુકરણથી, ફેશનના જોરથી, પૈસાના મોહથી, પ્રતિષ્ઠાની ભૂખથી તો નહીં જાઓ અને સાચા કારણથી જવાનો વિચાર કરો ત્યારે પણ જવાથી કેવા ગેરલાભ છે એનો પણ પૂરો ખ્યાલ કરો. માબાપનો વિયોગ,

કામનો અતિરેક, ઓછું કૌટુંબિક જીવન, લઘુમતીનાં જોખમ, સંસ્કૃતિનો હાસ. યાદ રાખો કે તમને પ્રિય છે એવી કેટલીક વસ્તુઓ તમારે માટે નહીં તો તમારા દીકરાઓ માટે તો જશે. મમ્મીની સાડી જશે. પપ્પાની ભાષા જશે. ઉપનિષદની પ્રાર્થના પણ જશે. એ તમને ગમશે ખરું?

ત્યારે એની સાથે મૂળ દેશની સાથેનો સંપર્ક જાય, વારસાગત સંસ્કૃતિ સાથેના સંપર્ક જાય, સંસ્કારો જાય, મૂળિયાં જાય, ઈતિહાસનો અને ભૂતકાળનો અને હૃદયનો એક કટકો જાય. એ મોટી ખોટ છે.

ભાષાનો પ્રભાવ છે. ભાષાનું જોર છે. તે જે સંસ્કૃતિમાંથી આવી છે એની સાથે એકરૂપ થયેલી હોય છે, માટે એ જો જાય તો એના સંસ્કારો પણ ઘસડીને લઈ જાય. ભાષા ઊપડે તો પોતાનો સામાન લઈને ઊપડે; અને ભાષાનો સામાન એટલે સંસ્કૃતિ. ગુજરાતી ભાષા જાય તો ભારતીય સંસ્કૃતિને પણ સાથે લઈ જાય. એ કંઈ ઓછું જોખમ નથી.

‘જો હું ગુજરાતી શીખ્યો ન હોત તો મારા જીવનમાં ફક્ત ગણિત જ આવત. પરંતુ ગણિતની સાથે ભાષા આવી એટલે આત્મીયતા આવી, હૂંફ આવી, સંપર્ક આવ્યો - હા, ગુજરાતીમાં જ ગણિત ભણવાનો લડાવો પણ આવ્યો. અને છેવટે લેખો અને પુસ્તકો લખવાનો વ્યવસાય પણ આવ્યો.’ ભાષાનું દાન એ સાચું જીવનદાન બન્યું.

